

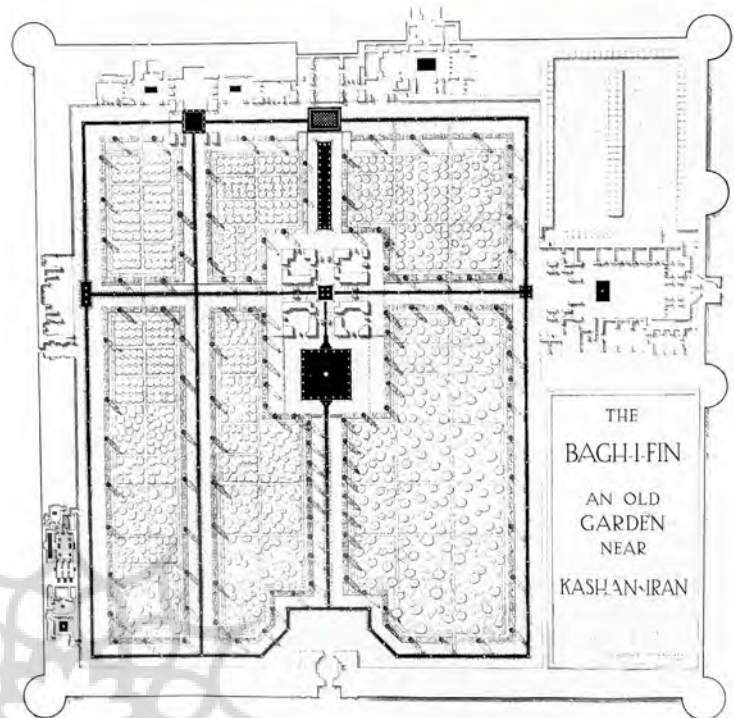
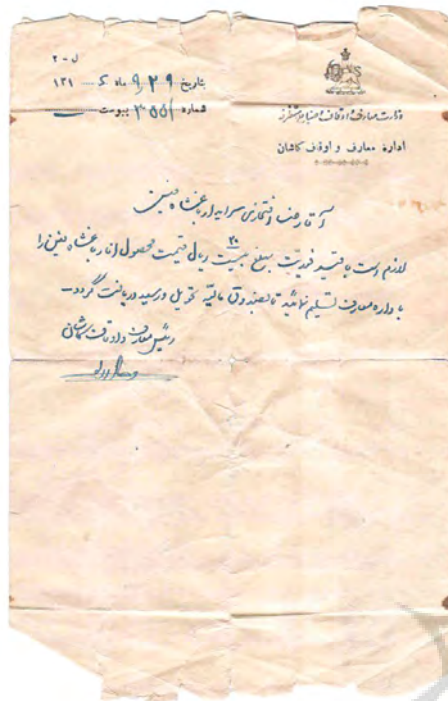
گزارش علمی

روز درختکاری، بازگشت درختان مثمر و چشم‌انداز مرمت طرح کاشت در باغ فین

حمیدرضا جیحانی*

بی‌گمان غرس درخت در روز درختکاری پدیده‌ی دلنشینی است. اما این موضوع زمانی دلنشین‌تر می‌شود که کاشت درختان جوان در جایی با پیشینه‌ی باغ فین انجام گیرد. پیش از این و در سال ۱۳۸۲ و زمانی که مسئولیت طرح مرمت باغ فین را برعهده داشتیم، در برخی کرت‌ها درختان مثمری کاشته شدند. درختان یادشده متأسفانه در اثر رخدادهای نیمه‌دهه ۱۳۸۰ حذف شدند. حدود ده سال پس از حذف درختان تازه غرس شده‌ی مذکور و طی مراسمی در روز سه‌شنبه پانزدهم اسفند ۱۳۹۶ حدود ۱۵۰ اصله نهال درختان مثمر با طرحی مشخص در میان کرت‌های باغ فین کاشته شد. این طرح کاشت، نتیجه‌ی بخشی از طرح مرمتی است که براساس برنامه‌ی مدیریت محوطه‌ی میراث جهانی باغ فین تهیه شده است. اگر از اندک درختان مثمر در سالیان اخیر چشم‌پوشی کنیم، دست‌کم برای چندین دهه، کرت‌های باغ فین فاقد حضور این عناصر بوده‌اند. باوجود این، نقشه‌ای که دونالد ویلبر و همسرش مارگارت سور ویلبر از باغ فین در سال ۱۹۳۹ ترسیم کرده‌اند و اولین بار در کتاب *باغ/ ایرانی نوشته‌ی دونالد ویلبر و فیلیس اکرم‌ن در سال ۱۹۴۰ منتشر شده است*، نشان می‌دهد که محدوده‌ی کرت‌ها مملو از درختان میوه است (تصویر ۱). اگر کسان دیگری همچون من به اصالت نقشه‌ی ویلبر شک داشته باشند، آگاهی از فروش انارهای باغ به مبلغ ۲۰ ریال در سندی به تاریخ ۲۹ آذر ۱۳۱۶ (برابر با ۱۹ دسامبر ۱۹۳۷) آشکار می‌کند که باغ صاحب درختان انار بوده و بخشی از محصول انار آن به فروش می‌رسیده؛ چنانکه رئیس اداره‌ی معارف و اوقاف کاشان خواستار واریز وجه فروش محصولات یادشده به صندوق مالیه شده است. اما در حالی که معمولاً توجه بیشتر معطوف به درختان سرو و گونه‌های مشابه است، چرا کاشت درختان مثمر از اهمیت برخوردار است؟

* استادیار دانشکده معماری و هنر دانشگاه کاشان و عضو هیأت راهبری پایگاه میراث جهانی باغ‌های تاریخی ایران

تصویر ۲. سندی از مکاتبات داخلی اداره معارف و اوقاف کاشان در سال ۱۳۱۶ (آرشبو اداره میراث فرهنگی کاشان)

تصویر ۱. نقشه باغ فین در انتهای دهه ۱۹۳۰، ترسیم شده توسط دونالد و مارگارت سور ویلبر (Wilber and Ackerman 1940)

برای پاسخ دادن به پرسش طرح شده باید به متن روضه هشتم رساله ارشاد/الزرعه قاسم بن یوسف ابونصر هروی رجوع کرد؛ جایی که نویسنده بخش قابل توجهی از متن دستورالعمل کوتاه خود را به نحوه کاشت گیاهان در طرح مورد نظرش اختصاص داده است. هروی ذیل عنوان «طرح چهارباغ و عمارت» می‌نویسد که: «اول دستور آنست که گرد چهارباغ را از پای دیوار سه ذرع گذاشته بعد از آن یک ذرع جوی سازند و کنار جوی که جانب دیوارست و حاشیه گویند سفیدار سمرقندی نزدیک یکدیگر کارند که خوش نما است و ناژو چندان لطافتی و میمندی ندارد و جانب دیگری جوی که آن نیز حاشیه است سوسن مناسب است و سه ذرع دیگر جهت عرق که راهرو است گذارند و بعد از آن یک ذرع دیگر جهت جوی و جانب عرق را بر حاشیه» [سوسن کاشته بر لوله‌پل که پنج ذرع از سفیدار دور است زردآلو کارند و باید که میان دو زردآلو هشت ذرع فاصله باشد و در میان آن گل سرخ و شفتالو مناسب است و از زردآلویی که مذکور شد هر پنج ذرع را در میان فاصله گذاشته باز زردآلو کاشته آلوانگور پیوند نمایند و بعد از آن میانه راست را شه‌جوی گذاشته]، آب را به‌حوض که رو به‌عمارت است آورند و کناره آن بر حاشیه همیشه‌بهار و سوسن رسمی و خنجری باشد که خوش نما است و در هر دو کناره شه‌جوی مذکور] عرق جهت راهرو گذاشته بعد از آن جهت سه‌برگه جا ترتیب نمایند و بر هر جانب سه‌برگه‌زار در مرتبه علیا چهار چمن جدا نموده]، چمن [اول] انار]، چمن دویم بهی]، چمن سیم شفتالو و چمن چهارم امروز باشد و بعد از چهارچمن باغچه‌ها ترتیب نموده...» (هروی، ۹۲۷، ۲۱۰ الف، ۲۱۰ ب و ۲۱۱ الف). هروی در ادامه متن بالا بطور مفصل به گل‌هایی اشاره می‌کند که باید در باغچه‌های نه‌گانه کاشته شوند (همان، ۲۱۱ الف).

متن بالا نشان می‌دهد که هروی بر کاشت سوسن در بر جوی تأکید کرده است و این درحالی است که در سوی دیگر جوی باید سفیدار و یا زردآلو کاشته شود. اینکه هروی به دقت به مقابل هم قرار دادن سوسن با درختان سفیدار

و زردآلو اشاره می‌کند، در کنار دقت او در این که کاشت گونه‌ای از درختان یا گل‌ها خوش‌نما باشد، نشان می‌دهد که او به درک ما از طرح مورد نظرش و چیدمان گیاهان در آن طرح توجه داشته است. به بیان دیگر او جزئیاتی را مد نظر داشته تا منظر باغ مورد نظرش خوش‌نما باشد. از این‌رو می‌توان عناصری چون سوسن، درختان سفیدار و زردآلو و همچنین سه‌برگه که در جای دیگری به آن اشاره می‌کند را نماینده طیف وسیع‌تری از گیاهان دانست که هر کدام با یکدیگر در یک اشکوب جای می‌گیرند. براین اساس نخستین اشکوب از آن سه‌برگه است که گیاهی پوششی است و روی سطح خاک قرار می‌گیرد. دومین اشکوب نیز به سوسن و دیگر گل‌ها اختصاص می‌یابد که از سه‌برگه بلندتر و از درختان مثمر همچون زردآلو کوتاه‌ترند. دو اشکوب بعدی به درختان مثمر و سفیدارهایی اختصاص دارد که در حاشیه کاشته می‌شوند. این دو اشکوب اخیر درختان دیگری را نیز شامل می‌شوند. مثلاً درختان چنار که طبق شرح هروی گردِ کرسی عمارت کاشته می‌شوند (همان، ۲۱۱ب) نیز در بلندترین اشکوب گیاهی باغ قرار دارند و درختان مثمر دیگر همچون شفتالو و انار و بهی و شلیل و امروود نیز در اشکوبی کوتاه‌تر از درختان سفیدار و بلندتر از گل‌ها جای می‌گیرند. از این رو به نظر می‌رسد عدم حضور درختان مثمر به حذف ناخواسته بخشی از عناصر اصلی تشکیل دهنده منظر باغ منجر شده باشد؛ بخشی که به‌واسطه تناسب نزدیک میان ارتفاع درختان مثمر با قامت انسان، قرابت بیشتری با او دارد. این منظر به‌واسطه محل قرارگیری و ارتفاع درختان مثمر، بیش از سایر عناصر به چشم می‌آید. درعین حال این عناصر در تحدید و تعریف منظرهای درونی باغ و جدا کردن خیابان‌ها و راه‌روهای درون آن نیز نقش دارند. باوجود این، نقش درختان مثمر محدود به موضوع یادشده نیست و آنها عناصری معنابخش نیز محسوب می‌شوند.

برای مثال هروی به حالات انگور اشاره می‌کند که طعم و مزه و رنگ و بوی خود را از خدا برگرفته است و از به نمدپوش می‌گوید که رنگ و بویش یادآور عاشقان خداوند است (همان، ۳الف). به‌نظر می‌رسد میوه‌ها نشانی از عالم بالا دارند و گل‌ها به لطف و فرمان خداست که آفریده می‌شوند. اما باید توجه کرد که نیکویی ثمرها محدود به میوه خاصی نمی‌شود، همه میوه‌ها دارای حسن هستند و این را از ذات بهشتی خود می‌یابند و مهم‌تر اینکه نیکویی ثمرها نوعی از ادراک زیبایی مبتنی بر جلوه بصری را گوشزد می‌کند. هروی خربزه را مدح می‌کند و برای آن مقامی شامخ برمی‌شمارد و عبدی‌بیگ شیرازی در خمسه جنات عدن ضمن بهشتی‌دانستن، خاستگاه آن را که پالیز و گونه‌ای از باغ یا بستان است، هم‌ردیف بهشت برمی‌شمارد (عبدی‌بیگ ۱۹۷۹، ۲۳). او خربزه شکافته‌شده از شدت شیرینی را با «زلیخا» مقایسه می‌کند که برای اغواگری گریبان خود را چاک داده بود تا زیبایی‌های نهن را آشکار کند.

که چاک فکنده در گریبان / وان چاک رسیده تا به دامن
گاه عذت او چو جان «شیرین» / در چاشنی‌اش بتان شیرین (همان، ۲۶)

عبدی‌بیگ «شیرینی» خربزه را با «بتان» «شیرین» یا زیبا پیوند می‌دهد تا نشان دهد که ادراک زیبایی در یک باغ مثمر تا چه اندازه می‌تواند نمودهای بصری داشته باشد. توصیف او در وصف خربزه آشکار می‌کند که طعم و مزه آن همچون زیبایی بصری ادراک می‌شود.

براین اساس درختان میوه هم معنای دقیق‌تری را که با طبیعت میوه‌ها و زیبایی بصری مرتبط است به باغ می‌آورند و هم در تعریف منظر درون باغ و ارتقاء آن نقش دارند. باوجود این باید توجه داشت که منظر باغ، جدای از عناصر غیرگیاهی که موضوع این نوشته نیست، آن‌طور که پیشتر گفته شد به عناصر گیاهی دیگری نیز وابسته است. در این مورد باید به گیاهان پوششی همچون شیدر اشاره کرد، نقش گل‌ها را یادآور شد و جایگاه درختان سرو را بررسی کرد. خوشبختانه در باغ فین، پوشش چمن اخیراً حذف شده و راه برای افزودن گیاهان پوششی بومی هموار شده است. از سوی دیگر با کاشت درختان میوه و همراه با رشد آنها احتمالاً در سال‌های آتی نیاز به گیاهانی همچون شمشاد که در بر کرت‌ها و برای تفکیک فضاها و راه‌روها کاشته شده‌اند، کم خواهد شد. اگر چنین شود جای این گیاهان می‌بایست به گونه‌های همچون گل‌های تزئینی سپرده شود تا طرح کاشت گیاهان باغ تعریف دقیق‌تری بیابد. اما بخش وسیع و مهمی از مداخلات آتی در جهت دستیابی به طرح اصیل باغ، مطالعه آسیب طرح کاشت درختان

سرو است که در بازه‌ای وسیع و از بعد از مرگ فتحعلیشاه تا سالیان اخیر دستخوش تغییرات ناصحیح و باز کاشت غیردقیق شده‌اند. از این رو، جریان مرمت طرح کاشت باغ باید ادامه بیابد و از جمله باز کاشت یا حذف درختان سروی که خارج از طرح اصیل کاشته شده‌اند، می‌بایست بر طبق مستندات تاریخی و مطالعات صورت گرفته و نه تصورات و انتظارات امروزی انجام بگیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. هروی در مقدمه رساله آورده است:
یافته انگور حلاوت ز تو / میوه هر باغ لطافت ز تو
به که نم‌پوش شد و زردروی / برده ز عشاق تو این رنگ و بوی (همان، ۳ الف)
۲. خربزه شیخ است بر اهل دید / گشته ولی روز جوانی شهید (همان)
۳. به ذیل عنوان «صفت پالیز به معماری گوشه‌میر خراسانی» رجوع شود (عبدی‌بیگ، ۱۹۷۹، ۲۴: ۴۱۵-۴۲۱)
۴. نک:

Jayhani and Rezaiepour, The Authentic Layout of the Main Avenue of Fin Garden in Kashan.

۵. بدین‌وسیله از خانم مهندس سمیه فرهادی، مدیر پایگاه میراث جهانی باغ فین، برای در اختیار گذاشتن تصویر نامه مورخ ۱۳۱۶/۹/۲۹ رئیس اداره معارف و اوقاف کاشان تشکر می‌شود.

کتابشناسی

- عبدی‌بیگ (نویدی) شیرازی، زین‌العابدین علی. ۱۹۷۹. *جنت‌الانوار، زینت‌الاوراق و صحیفه‌الخلاص*. ترتیب متن و مقدمه از ابوالفضل هاشم‌اوغلی رحیموف. مسکو: اداره انتشارات دانش.
- هروی، قاسم‌بن یوسف ابونصر (ابونصری) (۹۲۷ با الحاقاتی در ۹۳۸). *ارشادالزراعه (نسخه خطی)*. کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره نسخه ۲۳۲ (شماره بازیابی ۵۴۵۶).
- Jayhani, Hamidreza and Maryam Rezaiepour. 2016. The Authentic Layout of the Main Avenue of Fin Garden in Kashan. *Studia Iranica*. 45 (1): 89-126.
- Wilber, Donald and and Phyllis Ackerman. 1940. *The Persian Garden*. [New York]: The Iranian Institute [of America].